

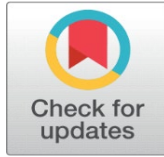
COMPARATIVE PERFORMANCE OF PUBLIC AND PRIVATE SECTOR BANKS IN DISBURSING MUDRA LOANS IN NAGPUR DISTRICT

नागपूर जिल्ह्यातील मुद्रा कर्ज वाटप करताना सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांची तुलनात्मक कामगिरी

Ashish Vitthalrao Akhre¹, Rekchand Ganpat Gongale²

¹ Researcher, Nabira College, Katol, India

² Associate Professor, Nabira College, Katol, India

ABSTRACT

English: The objective of this research paper is to critically assess and compare the performance of public and private sector banks in disbursing MUDRA (Micro Units Development and Refinance Agency) loans in Nagpur district. MUDRA loans are designed to promote micro-enterprises and provide financial assistance to the under-served and unbanked sections of the society. The study examines various aspects of loan disbursement, including the total volume of loans disbursed by both public and private banks, the demographic profile of the borrowers, the different categories of loans offered and the repayment performance of these loans. Through this in-depth analysis, we have attempted to find out how effectively these banks are contributing to the growth and sustainability of micro-enterprises in Nagpur. By comparing the strengths and challenges faced by both sectors, the research aims to provide a comprehensive understanding of their role in enhancing financial inclusion. The findings will provide important insights on how banks can improve their support for small entrepreneurs, thereby boosting economic growth at the grassroots level.

Hindi: नागपूर जिल्ह्यातील मुद्रा (MUDRA) (मायक्रो युनिट्स डेव्हलपमेंट अँड रीफायनान्स एजन्सी) कर्जाच्या वितरणातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या कामगिरीचे गंभीर मूल्यांकन आणि तुलना करणे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे. मुद्रा (MUDRA) कर्जाची रचना सूक्ष्म-उद्योगांना चालना देण्यासाठी आणि समाजातील कमी सेवा असलेल्या आणि बँक नसलेल्या वर्गांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी केली गेली आहे. हा अध्ययन कर्ज वितरणाच्या विविध पैलूंचे परीक्षण करतो, ज्यामध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही बँकांद्वारे वितरित केलेल्या कर्जाचे एकूण प्रमाण, कर्जदारांची लोकसंख्याशास्त्रीय स्थिती, सादर केलेल्या कर्जाच्या विविध श्रेणी आणि या कर्जाची परतफेड कामगिरी यांचा समावेश होतो. या सखोल विश्लेषणाद्वारे, या बँका नागपुरातील सूक्ष्म-व्यवसायांच्या वाढीसाठी आणि टिकाऊपणासाठी किती प्रभावीपणे योगदान देत आहेत हे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. दोन्ही क्षेत्रांद्वारे सामर्थ्य आणि आव्हाने यांची तुलना करून, संशोधनाचे उद्दिष्ट आर्थिक समावेश वाढवण्याच्या त्यांच्या भूमिकेची व्यापक समज प्रदान करणे आहे. बँका लहान उद्योजकांसाठी त्यांचे समर्थन कसे सुधारू शकतात, ज्यामुळे तळागाळातील आर्थिक विकासाला चालना मिळेल याविषयीचे निष्कर्ष हे महत्वाचे अंतर्दृष्टी प्रदान करतील.

Keywords: Mudra Loan, Public Sector Banks, Private Sector Banks, Nagpur District, Loan Disbursement, Micro-Industry मुद्रा कर्ज, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खाजगी क्षेत्रातील बँका, नागपूर जिल्हा, कर्ज वितरण, सूक्ष्म-उद्योग

DOI

10.29121/shodhkosh.v5.i7.2024.5033

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Copyright: © 2024 The Author(s). This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](#).

With the license CC-BY, authors retain the copyright, allowing anyone to download, reuse, re-print, modify, distribute, and/or copy their contribution. The work must be properly attributed to its author.

1. प्रस्तावना

२०१५ मध्ये सुरू करण्यात आलेली प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) ही भारत सरकारद्वारे सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करण्यासाठी एक प्रमुख उपक्रम आहे, ज्याचा उद्देश उद्योजकता वाढवणे आणि तळागाळातील आर्थिक विकासाला चालना देणे आहे. या योजनेचे

प्राथमिक उद्दिष्ट हे बिगर-कॉर्पोरेट, बिगरशेती लघु/सूक्ष्म उद्योगांना कर्जासाठी सुलभ प्रवेश प्रदान करणे आहे जे रोजगार निर्मिती आणि अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण योगदान देतात परंतु अनेकदा वित्तीय संसाधनांमध्ये औपचारिक प्रवेश नसतात. या उपक्रमांतर्गत, सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांसह विविध वित्तीय संस्थांद्वारे मुद्रा (MUDRA) कर्ज सूक्ष्म-उद्योजकांना विस्तारित केले जाते.

नागपूर जिल्हा, महाराष्ट्रातील एक प्रमुख व्यावसायिक आणि औद्योगिक केंद्र, उत्पादन, सेवा आणि किरकोळ यांसारख्या क्षेत्रात गुंतलेल्या असंख्य सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे (MSME) घर आहे. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचा वाटा म्हणून, उद्योजकतेला चालना देण्याच्या उद्देशाने सरकारी योजनांच्या यशामध्ये हा प्रदेश महत्त्वाची भूमिका बजावतो. तथापि, नागपूर जिल्ह्यातील मुद्रा (MUDRA) कर्जाचे वितरण आणि वापरामध्ये सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील बँकांमधील भिन्न नमुने दिसून आले आहेत. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, त्यांचे विशाल नेटवर्क आणि दीर्घकालीन उपस्थिती, अनेकदा आर्थिक पायाभूत सुविधांचा कणा मानल्या जातात, तर खाजगी क्षेत्रातील बँका, त्यांच्या नाविन्यपूर्ण पध्दती आणि प्रगत तंत्रज्ञानासह, नवीन-युगातील उद्योजकांच्या गरजा पूर्ण करण्यात अधिक चपळ म्हणून दिसतात.

मुद्रा (MUDRA) कर्ज वितरणातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांमधील कामगिरीतील असमानता संशोधनाचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे, कारण हे फरक समजून घेतल्याने या वित्तीय संस्था नागपुरातील सूक्ष्म-उद्योगांच्या पत गरजा किती प्रभावीपणे पूर्ण करत आहेत याची अंतर्दृष्टी प्रदान करू शकते. स्थानिक पातळीवर मुद्रा (MUDRA) योजनांच्या यशाचे मूल्यमापन करण्यासाठी वितरित केलेल्या कर्जाचे प्रमाण, कर्जदाराची लोकसंख्या, सादर केलेल्या कर्जाचे प्रकार आणि परतफेड कामगिरी यासारखे महत्त्वाचे घटक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

हा अध्ययन नागपूर जिल्ह्याच्या संदर्भात विशेषतः महत्त्वपूर्ण आहे, जेथे सूक्ष्म-वित्तपुरवठाची मागणी लक्षणीय आहे, तरीही दोन क्षेत्रांमध्ये वितरण दर भिन्न आहेत. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या कामगिरीची तुलना करून, या संशोधनाचा उद्देश आर्थिक समावेशनाला चालना देण्यासाठी आणि सूक्ष्म-उद्योजकांना समर्थन देण्यासाठी प्रत्येक क्षेत्रातील सामर्थ्य आणि कमकुवतपणा ओळखणे आहे. शिवाय, हा अध्ययन दोन्ही प्रकारच्या संस्थांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांमध्ये अंतर्दृष्टी देईल आणि छोट्या उद्योगांना चांगल्या सहाय्यासाठी कर्ज वितरण धोरण सुधारण्याचे मार्ग सुचवेल.

या संशोधनातील निष्कर्ष नागपुरातील धोरणकर्ते, वित्तीय संस्था आणि सूक्ष्म-उद्योजकांसाठी खूप मोलाचे ठरतील, ज्यामुळे या क्षेत्रातील उद्योजकता आणि आर्थिक वाढीला चालना देण्याच्या उद्देशाने आर्थिक धोरणांच्या परिष्करणात योगदान मिळेल.

2. अध्ययनाची उद्दिष्टे

- 1) नागपूर जिल्ह्यातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी वितरित केलेल्या मुद्रा (MUDRA) कर्जाची एकूण संख्या आणि मूल्य यांचे विश्लेषण आणि तुलना करणे.
- 2) या बँकांद्वारे विविध श्रेणींमध्ये (शिशू, किशोर आणि तरुण) केलेल्या कर्जाच्या वितरणाचे मूल्यांकन करणे.
- 3) दोन्ही क्षेत्रांतून मुद्रा (MUDRA) कर्ज घेणाऱ्या लाभार्थ्यांच्या लोकसंख्येच्या स्थितीचे मूल्यमापन करणे.
- 4) या कर्जाशी संबंधित परतफेड कामगिरी आणि गैर-कार्यशील संपत्ति (NPA) पातळी तपासणे.

3. साहित्याची समीक्षा

अलिकडच्या वर्षात प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) वर लक्षणीय लक्ष वेधले गेले आहे, संशोधकांनी विविध वित्तीय संस्था तिच्या परिणामकारकतेमध्ये कसे योगदान देतात याचे परीक्षण केले आहे. संशोधनाचे मुख्य क्षेत्र मुद्रा (MUDRA) कर्ज वितरणात सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांमधील फरक आणि या संस्था भारतातील सूक्ष्म-उद्योजकतेवर कसा प्रभाव पाडतात यावर लक्ष केंद्रित करते. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना मोठ्या कर्जाचे प्राथमिक वितरक म्हणून ओळखले जाते, विशेषतः ग्रामीण आणि निम-शहरी भागात. शर्मा आणि सहकाऱ्यांच्या मते (२०१७), या बँका त्यांच्या विस्तीर्ण नेटवर्कमुळे आणि ग्रामीण ग्राहकांशी प्रस्थापित संबंधांमुळे प्रबळ भूमिका बजावतात. शर्मा आणि कुमार (२०१८) पुढे जोर देतात की सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका मध्यम आकाराच्या उद्योगांसाठी मोठ्या कर्जांना प्राधान्य देत असताना, त्यांना नोकरशाही विलंबासारख्या परीचालनात्मक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे कर्ज वितरणाच्या कार्यक्षमतेत अडथळा येऊ शकतो. या समस्या असूनही, सार्वजनिक बँका उपेक्षित समुदायांसाठी आर्थिक समावेशनाला चालना देण्यासाठी त्यांच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेसाठी ओळखल्या जातात. दुसरीकडे, खाजगी क्षेत्रातील बँका, वितरण प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि डेटा विश्लेषणाचा वापर करून लहान कर्जावर लक्ष केंद्रित करतात. सिंग आणि कुमार (२०१९) हे प्रदर्शित करतात की या बँका सामान्यतः शहरी उद्योजक आणि अधिक वैयक्तिक सेवांसह लहान व्यवसायांना लक्ष्य करतात. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचा (२०२०) डेटा याला पुष्टी देतो, हे दर्शविते की एकूण कर्ज मूल्यापैकी ३६% खाजगी बँकांचा वाटा आहे तर ५३% कर्ज खात्यांची सेवा करत आहे. गुप्ता आणि पांडे (२०२०) जोडतात की खाजगी क्षेत्रातील बँका ग्राहक सेवा आणि डिजिटल सोल्युशन्समध्ये उत्कृष्ट आहेत, ज्यामुळे त्यांना मोठ्या संख्येने लहान कर्जदारांना सेवा देण्याची परवानगी मिळते. प्रादेशिक अभ्यास, जसे की जाधव आणि बन्सल यांचे (२०२१) संशोधन, असे सूचित करते की मुद्रा (MUDRA) कर्ज वितरण प्रदेशानुसार बदलते. उदाहरणार्थ, नागपूर जिल्ह्यात, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका प्रस्थापित उद्योगांना मोठी कर्जे वितरित करण्याची अधिक शक्यता असते, तर खाजगी क्षेत्रातील बँका नवीन उद्योजकांना लहान कर्ज देऊन सेवा देण्यावर भर देतात (पाटील, २०२१). हे निष्कर्ष

स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI, २०२२) च्या डेटाशी सुसंगत आहेत, ज्यामध्ये असे आढळून आले की खाजगी बँकांकडे अधिक कर्ज खाती असली तरी, सार्वजनिक बँका मोठ्या व्यवसायांना मोठ्या रकमेचे वितरण करतात. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका आर्थिक समावेशात लक्षणीय योगदान देत असताना, विशेषतः ग्रामीण भागात, मोठी कर्जे देऊन, खाजगी क्षेत्रातील बँका अधिक चपळ आहेत आणि जलद प्रक्रियेसह लहान कर्जावर लक्ष केंद्रित करतात. मुद्रा (MUDRA) कर्ज वितरण धोरणे अनुकूल करण्यासाठी आणि सूक्ष्म-उद्योगांना अधिक प्रभावीपणे समर्थन देण्यासाठी प्रादेशिक भिन्नता, विशेषतः नागपूर जिल्ह्यात, पुढील संशोधन आवश्यक आहे.

4. संशोधन पद्धती

कर्ज वितरण, परतफेड कामगिरी आणि सूक्ष्म-उद्योग वाढीवर मुद्रा (MUDRA) कर्जाचा प्रभाव याचे विश्लेषण करण्यासाठी हा संशोधन नागपूर जिल्ह्यातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांकडून दुय्यम माहिती वापरतो. कर्जाची रक्कम, कर्जदार उद्योग आणि लोकसंख्या यामध्ये विविधता सुनिश्चित करण्यासाठी प्रतिनिधी नमुना निवडला गेले आहे. मुद्रा (MUDRA) कर्ज वाटपाच्या पद्धतीमधील फरक आणि आर्थिक समावेशनाला चालना देण्यासाठी त्यांची प्रभावीता समजून घेण्यासाठी निष्कर्षांचे विश्लेषण केले गेले आहे.

नागपूर जिल्ह्यातील मुद्रा कर्ज वाटप करताना सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांची कामगिरी:

प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) २०१५ मध्ये भारत सरकारने गैर-कॉर्पोरेट क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेल्या सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करण्याच्या उद्देशाने सुरू केली होती. मुद्रा (MUDRA) योजना तीन प्रकारची कर्जे देते: शिशु (₹५०,००० पर्यंत), किशोर (₹५०,००१ ते ₹५ लाख), आणि तरुण (₹५,००,००१ ते ₹१० लाख). ही कर्जे प्रामुख्याने उद्योजकता वाढवणे आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, विशेषतः ग्रामीण आणि निमशहरी भागात आहेत. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांद्वारे मुद्रा कर्जाचे वितरण सूक्ष्म आणि लघु व्यवसायांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

महाराष्ट्राच्या विदर्भात असलेला नागपूर जिल्हा हा एक महत्त्वाचा व्यावसायिक केंद्र आहे ज्यामध्ये मोठ्या संख्येने सूक्ष्म आणि लघु उद्योग आहेत. गेल्या काही वर्षात, सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांकडून मुद्रा कर्ज वितरणाच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे, ज्यामुळे जिल्ह्यातील व्यवसायांच्या वाढीस हातभार लागला आहे.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका (PSBs) ऐतिहासिकदृष्ट्या भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील प्रबळ खेळाडू आहेत. त्यांची व्यापक पोहोच आहे, विशेषतः ग्रामीण आणि निमशहरी भागात, जिथे मुद्रा (MUDRA) कर्जाची मागणी अनेकदा जास्त असते. नागपूर जिल्ह्यात, स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI), बँक ऑफ महाराष्ट्र (BoM), आणि कॅनरा बँक यांसारख्या सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाने मुद्रा योजनेला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

ताज्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार (मार्च २०२४), नागपूर जिल्ह्यातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी मुद्रा (MUDRA) योजनेअंतर्गत एकूण ₹१२० कोटी वितरित केले आहेत. जे खालीलप्रमाणे आहे:

- शिशू श्रेणी: ₹४० कोटी (एकूण वितरित केलेल्या रकमेच्या ३३.३%)
- किशोर श्रेणी: ₹५० कोटी (एकूण वितरित केलेल्या रकमेच्या ४१.७%)
- तरुण श्रेणी: ₹३० कोटी (एकूण वितरित केलेल्या रकमेच्या २५%)

नागपूर जिल्ह्यातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांद्वारे वितरित केलेल्या कर्जाची संख्या अंदाजे १०,००० कर्जे आहेत, बहुसंख्य (सुमारे ६०%) शिशू श्रेणी अंतर्गत येतात, नवीन व्यवसायांसाठी लहान कर्जाची मागणी दर्शवते. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमधील कर्जाचा सरासरी आकार ₹१.२ लाख आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनीही आर्थिक समावेशासाठी दृढ वचनबद्धता दर्शविली आहे, ज्यात ७०% पेक्षा जास्त कर्ज ग्रामीण आणि निमशहरी भागात वितरित केले गेले आहे, जे त्यांचे लक्ष कमी बँकिंग लोकांवर केंद्रित असल्याचे दर्शविते.

खाजगी क्षेत्रातील बँका, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या तुलनेत तुलनेने नवीन असल्या तरी, त्यांच्या ग्राहक-केंद्रित दृष्टीकोन आणि तांत्रिक नवकल्पनांमुळे अलिकडच्या वर्षात त्यांना महत्त्वपूर्ण स्थान मिळाले आहे. नागपूर जिल्ह्यात, HDFC बँक, ICICI बँक, आणि Axis बँक यांसारख्या खाजगी बँकांनी मुद्रा (MUDRA) कर्ज वितरणात लक्षणीय प्रगती केली आहे.

मार्च २०२४ पर्यंत, नागपूर जिल्ह्यातील खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी मुद्रा (MUDRA) योजनेअंतर्गत एकूण ₹८० कोटी वितरित केले आहेत. जे खालीलप्रमाणे आहे:

- शिशू श्रेणी: ₹२५ कोटी (एकूण वितरित केलेल्या रकमेच्या ३१.२५%)
- किशोर श्रेणी: ₹४० कोटी (एकूण वितरित केलेल्या रकमेच्या ५०%)
- तरुण श्रेणी: ₹१५ कोटी (एकूण वितरित केलेल्या रकमेच्या १८.७५%)

खाजगी बँकांनी अंदाजे ६,५०० कर्जे वितरित केली आहेत, ज्यात सरासरी कर्ज आकार ₹१.२३ लाख आहे. विशेष म्हणजे, खाजगी बँकांमधील बहुसंख्य कर्ज किशोर श्रेणीमध्ये केंद्रित आहेत, ज्या व्यवसायांची वाढ दर्शवते ज्यांना जास्त वित्तपुरवठा आवश्यक आहे परंतु ते अजूनही सूक्ष्म उपक्रम क्षेत्रात आहेत.

खाजगी क्षेत्रातील बँकांनीही शहरी भागात लक्षणीय प्रवेश केला आहे, सुमारे ६०% कर्ज शहरी आणि निमशहरी भागात वितरित केली जातात. जलद कर्ज प्रक्रिया आणि अधिक वैयक्तिकृत सेवा सादर करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेमुळे मुद्रा (MUDRA) कर्जासाठी त्यांचा बाजारातील हिस्सा वाढला आहे.

नागपूर जिल्ह्यातील मुद्रा योजनेची सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांची लक्षणीय कामगिरी दिसून आली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी नवीन आणि उदयोन्मुख व्यवसायांना लक्ष्य करून, शिशू श्रेणीतील मोठ्या वाटा, आणि किशोर श्रेणीमध्ये मजबूत उपस्थिती, मध्यवर्ती वित्तपुरवठा शोधत असलेल्या व्यवसायांसाठी मध्यवर्ती वित्तपुरवठा करून, एकूण ₹१२० कोटी वितरित केले आहेत. ग्रामीण आणि निमशहरी भागात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे वर्चस्व आहे, ७०% कर्ज या प्रदेशांमध्ये वितरित केली जातात. खाजगी क्षेत्रातील बँकांचा शहरी आणि निमशहरी भागात कर्जाचा मोठा वाटा आहे, जेथे व्यवसायांना आर्थिक उत्पादने आणि सेवांमध्ये अधिक प्रवेश आहे.

सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांसाठी सरासरी कर्ज आकारमान जवळपास समान आहे, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांसाठी ₹१.२ लाख आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांसाठी ₹१.२३ लाख. तथापि, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका लहान कर्जावर अधिक लक्ष केंद्रित करतात, तर खाजगी बँका किंचित मोठ्या कर्जावर लक्ष केंद्रित करतात.

खाजगी क्षेत्रातील बँकांना त्यांच्या तांत्रिक पायाभूत सुविधा आणि ग्राहक सेवा अभिमुखतेमुळे लवकर कर्ज प्रक्रियेच्या वेळेच्या बाबतीत एक धार आहे. दुसरीकडे, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे जाळे अधिक व्यापक आहे परंतु प्रक्रियात्मक औपचारिकता आणि अधिक नोकरशाही दृष्टिकोनामुळे कर्ज प्रक्रिया कमी होऊ शकते.

5. माहितीचे विश्लेषण आणि चर्चा

नागपूर जिल्ह्यातील मुद्रा योजना (म्युच्युअल किमान वेतन परतफेड) योजना भारताच्या सूक्ष्म-कर्ज क्षेत्रातील एक महत्त्वपूर्ण उपक्रम आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी एकूण ₹१२० कोटी, तर खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी ₹८० कोटी वितरित केले आहेत.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा व्यापक विस्तार आहे, विशेषतः ग्रामीण आणि निम-शहरी भागात मोठ्या संख्येने लहान कर्जावर लक्ष केंद्रित करते. ते सूक्ष्म-उद्योजकांना सेवा देतात, शिशू श्रेणीतील कर्जाचे प्रमाण जास्त आहे. खाजगी क्षेत्रातील बँकांकडे अधिक लक्षित दृष्टीकोन आहे, किंचित मोठ्या, अधिक प्रस्थापित व्यवसायांना कर्ज वितरित करणे, जसे की किशोर श्रेणीवर त्यांचे लक्ष केंद्रित आहे. त्यांचे कर्जदार वृद्ध असतात आणि त्यांच्या कर्जाचा वापर खेळत्या भांडवलावर अधिक केंद्रित असतो.

मुद्रा (MUDRA) योजनेत तीन कर्ज श्रेणी आहेत: शिशू (₹५०,००० पर्यंत), किशोर (₹५०,००१ ते ₹५ लाख), आणि तरुण (₹५,००,००१ ते ₹१० लाख). या श्रेण्यांमधील कर्जाचे वितरण दोन क्षेत्रांद्वारे समर्थित असलेल्या व्यवसायांच्या स्वरूपाची अंतर्दृष्टी प्रदान करते. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमध्ये शिशू श्रेणीतील वितरणाचे प्रमाण जास्त आहे, जे विशेषतः नवीन आणि लहान व्यवसायांसाठी आहे. खाजगी क्षेत्रातील बँकांचे किशोर श्रेणीमध्ये त्यांच्या वितरणाचे प्रमाण जास्त आहे, जे थोडे अधिक प्रस्थापित आणि वाढीची क्षमता असलेल्या व्यवसायांसाठी प्राधान्य दर्शवते.

मुद्रा (MUDRA) कर्जाचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी कर्जदारांची स्थिती समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. दोन्ही क्षेत्रे तुलनेने तरुण उद्योजकांना लक्ष्य करतात, परंतु खाजगी क्षेत्रातील बँकांची जनसांख्यिकी थोडी जुनी आहे, जे हे सूचित करू शकते की हे कर्जदार अधिक स्थापित व्यवसाय चालवत आहेत. लिंग वितरणाच्या दृष्टीने, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमध्ये महिला कर्जदारांचे प्रमाण थोडे जास्त असले तरी (खाजगी क्षेत्रातील बँकांमध्ये ४५% विरुद्ध ४०%) दोन्ही क्षेत्रे पुरुष-प्रधान कर्जदार आधार दर्शवतात.

दोन्ही क्षेत्रे किरकोळ व्यवसायांना मोठ्या प्रमाणावर वित्तपुरवठा करत आहेत, परंतु खाजगी क्षेत्रातील बँकांचे सेवा-आधारित व्यवसायांवर लक्ष केंद्रित आहे, शक्यतो शहरी भागांवर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे जेथे शिक्षण आणि आरोग्य सेवा यासारख्या सेवा अधिक प्रचलित आहेत. कर्जाच्या वापराच्या माहितीवरून असे दिसून येते की सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका विस्तार आणि कच्च्या मालाच्या खरेदीवर अधिक लक्ष केंद्रित करतात, तर खाजगी क्षेत्रातील बँका खेळत्या भांडवलाला प्राधान्य देतात, असे सूचित करतात की खाजगी बँकांद्वारे सेवा दिलेल्या व्यवसायांना परिचालन व्यवस्थापित करण्यासाठी अधिक अल्पकालीन वित्तपुरवठा आवश्यक असतो.

परतफेडीचे कार्यप्रदर्शन परतफेडीच्या वर्तनाशी जवळून जोडलेले आहे, जे योजनेचा एकूण परिणाम समजून घेण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. अकार्यक्षम मालमत्ता (NPA) गुणोत्तर आणि वसुली दर सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांसाठी मुद्रा (MUDRA) कर्ज पोर्टफोलिओच्या आरोग्याबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी देतात. खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या (३.८%) तुलनेत सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे अकार्यक्षम मालमत्ता प्रमाण (५.२%) जास्त आहे, ज्याचे श्रेय ग्रामीण भागात लहान आणि अधिक नवीन व्यवसायांना मोठ्या प्रमाणात वितरित केलेल्या कर्जांमुळे दिले जाऊ शकते.

परतफेडीच्या कामगिरीच्या बाबतीत, खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी अधिक प्रभावी कर्ज व्यवस्थापन आणि कर्जदार प्रतिबद्धता सुचवून उत्तम वसुली दर आणि कमी अकार्यक्षम मालमत्ता प्रमाण दाखवले आहे. उद्योजकता आणि आर्थिक विकासाला चालना देण्याच्या मुद्रा योजनेच्या उद्दिष्टांमध्ये दोन्ही क्षेत्रे महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. तथापि, कर्ज वसुली प्रक्रिया सुव्यवस्थित करणे, आर्थिक साक्षरता वाढवणे आणि महिला उद्योजकांना पाठिंबा सुधारणे यासाठी सतत प्रयत्न करणे नागपूर जिल्ह्यातील योजनेचा प्रभाव वाढवण्यासाठी आवश्यक असेल.

6. परिणाम

मुद्रा (MUDRA) कर्ज वितरणाबाबत नागपूर जिल्ह्यातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांमधील भिन्न कामगिरीचा कल या अभ्यासातून दिसून येतो. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची एकूण कर्जाची रक्कम ₹१२० कोटी इतकी जास्त आहे, जी कर्जाच्या मूल्याच्या बाबतीत, विशेषतः ग्रामीण आणि निम-शहरी भागात त्यांची व्यापक पोहोच दर्शवते. त्यांनी ६,५०० कर्जांवर प्रक्रिया केली आहे, असे सुचवले आहे की ते लहान उद्योगांच्या विस्तृत श्रेणीला लक्ष्य करतात ज्यांना मध्यम कर्जाची आवश्यकता असते परंतु मोठ्या प्रमाणात.

खाजगी क्षेत्रातील बँकांकडे शिशू श्रेणी (₹५०,००० पर्यंतची कर्जे) कर्जाचे प्रमाण अधिक स्पष्ट आहे, कारण ते स्टार्टअप्स आणि सूक्ष्म-व्यवसायांना अधिक पुरवतात ज्यांना प्रारंभिक व्यवसाय वाढ टिकवून ठेवण्यासाठी लहान, जलद कर्जाची आवश्यकता असते. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका तरुण श्रेणीतील (₹५,००,००१ ते ₹१० लाख) कर्जाचे उच्च प्रमाण दर्शवितात, ज्यावरून असे सूचित होऊ शकते की ते अधिक स्थापित व्यवसायांना किंवा उद्योगांना समर्थन देण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करतात ज्यांना त्यांच्या व्यवसायाच्या पायाभूत सुविधांच्या विस्तारासाठी किंवा अपग्रेड करण्यासाठी जास्त निधीची आवश्यकता असते.

खाजगी क्षेत्रातील बँका ३०-५० वर्षे वयोगटातील कर्जदारांच्या उच्च टक्केवारीसह, तरुण लोकसंख्येची पूर्तता करण्याची अधिक शक्यता असते, ते सूचित करतात की ते वाढीच्या क्षमतेसह व्यवसाय चालवणाऱ्या अधिक उद्योजक आणि गतिमान व्यक्तींना लक्ष्य करत आहेत. हे कर्जदार शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि किरकोळ विक्री यासारख्या सेवांसह विविध प्रकारच्या व्यवसायांमध्ये गुंतण्याचीही अधिक शक्यता असते.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका जरा जास्त प्रस्थापित उपक्रमांवर आणि कर्जदारांवर (वय २५-४५ वर्षे) लक्ष केंद्रित करत असतील, विशेषतः ग्रामीण आणि निम-शहरी भागात. या श्रेणीतील व्यवसाय शेती, उत्पादन आणि किरकोळ विक्रीशी संबंधित असण्याची अधिक शक्यता असते, ज्यांना स्थिर समर्थन आणि वाढ भांडवल आवश्यक असलेल्या पारंपारिक क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित केले जाते.

7. निष्कर्ष

नागपूर जिल्ह्यातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांमधील मुद्रा कर्ज वितरणाच्या तुलनात्मक विश्लेषणाने त्यांच्या भिन्न दृष्टिकोन, आव्हाने आणि परिणामांबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान केली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी, ग्रामीण आणि निम-शहरी भागात त्यांच्या विस्तृत नेटवर्कसह, विशेषतः शिशू आणि तरुण श्रेणींमध्ये, लहान कर्जाच्या मोठ्या प्रमाणात पोहोचण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. या दृष्टिकोनामुळे त्यांना सूक्ष्म-उद्योजकांना आणि अधिक प्रस्थापित व्यवसायांना समर्थन देण्याची परवानगी मिळाली आहे परंतु काही कर्जदारांना तोंड देत असलेल्या आर्थिक अस्थिरतेचे प्रतिबिंब उच्च गैर-कार्यशील संपत्ति (NPA) प्रमाण देखील वाढले आहे. दुसरीकडे, खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी किशोर श्रेणीमध्ये अधिक एकाग्रता दर्शविली आहे, ज्या व्यवसायांवर लक्ष केंद्रित केले आहे जे थोडे अधिक प्रस्थापित आहेत आणि ज्यांना मध्यम आकाराच्या कर्जाची आवश्यकता आहे. त्यांची अधिक कार्यक्षम प्रक्रिया आणि उच्च पुनर्प्राप्ती दर जोखीम व्यवस्थापित करण्याची आणि वेळेवर परतफेड सुनिश्चित करण्याची मजबूत क्षमता दर्शवतात. या बँका तरुण व अधिक वैविध्यपूर्ण लोकसंख्येची पूर्तता करतात, ज्यामध्ये शहरी भागातील सेवा-केंद्रित व्यवसाय आणि उद्योजकांना कर्जाची उच्च टक्केवारी दिली जाते. या निष्कर्षांवरून असे दिसून आले आहे की सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका कमी सेवा नसलेल्या, लहान व्यवसायांना सुलभ कर्ज प्रदान करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत, परंतु त्यांना त्यांच्या कर्ज वसुलीची यंत्रणा आणि समर्थन प्रणाली मजबूत करणे आवश्यक आहे. दरम्यान, खाजगी क्षेत्रातील बँका अधिक गतिमान आणि प्रस्थापित व्यवसायांच्या वाढीसाठी योगदान देत आहेत, परतफेडीच्या कामगिरीमध्ये उत्कृष्ट कामगिरी करत आहेत परंतु शहरी आणि निम-शहरी भागांवर कमी लक्ष केंद्रित करत आहेत. हे अंतर्दृष्टी भविष्यातील धोरणे आणि बँकिंग पद्धतींची माहिती देऊ शकतात ज्याचा उद्देश सूक्ष्म-वित्तपुरवठा वाढवणे, वित्तीय समावेशन सुधारणे आणि नागपूर जिल्ह्यातील शाश्वत आर्थिक विकासाला चालना देणे. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमधील कर्ज वसुली यंत्रणा बळकट करण्याबरोबरच ग्रामीण आणि शहरी व्यवसायांच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करणाऱ्या अनुरूप धोरणे या प्रदेशात मुद्रा (MUDRA) कर्जाचा जास्तीत जास्त प्रभाव पाडण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतील.

संदर्भ

- Agarwala, V., & Agarwala, N. (2019). A critical review of non-performing assets in the Indian banking industry. *Rajagiri Management Journal*, 13(2), 12-23.
- Agarwal, M., & Dwivedi, R. (2017). Pradhan Mantri Mudra Yojna: A critical review. *Parikalpana: KIIT Journal of Management*, 13(2), 97-106.
- Bawa, J. K., Goyel, V., Mitra, S. K., & Basu, S. (2019). An analysis of NPAs of Indian banks: Using a comprehensive framework of 31 financial ratios. *IIMB Management Review*, 31, 51-62.
- Bharadwaj, P., & Chaudhary, I. (2018). A study of non-performing assets of commercial banks and its recovery in India. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 5(2), 1365-1373.
- Business Today. (2018). Raghuram Rajan red-flags Mudra scheme loans as possible source of next banking crisis. Retrieved from www.besinesstoday.in

- Das, J.K., & Dey, S. (2017). Non-performing assets of public and private sector banks in India: An empirical study. *Business Studies*, 38(1 & 2), 1-19.
- Dvara Research. (2018, October 15). Report on the early stage assessment of the Pradhan Mantri Mudra Yojana. Retrieved from www.dvara.com
- eGov. (2017). MP established 1.5 lakh MSME units in two years. Retrieved from egov.eletsonline.com
- Gaur, D., & Mahapatra, D. R. (2021). Non-performing assets and profitability: Case of Indian banking sector. *Vision: The Journal of Business Perspective*, 25(2), 180-191.
- Giri, A., & Singh, L. K. (2016). Pradhan Mantri MUDRA Yojana: Behind the numbers. *MicroSave*.
- Godha, A., & Nama, D. (2017). Pradhan Mantri Mudra Yojana: A new financial inclusion initiative. *International Journal of Engineering Technology, Management, and Applied Sciences*, 5(3), 200-204.
- Gupta, S. K., Matho, K. N., & Dubey, N. D. (2017). Role of MUDRA Yojana in promotion of financial inclusion in Jharkhand. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 01(06), 1085-1089. Retrieved from <https://www.ijtsrd.com/management/public-sector-management/5791/role-of-mudra-yojana-in-promotion-of-financial-inclusion-in-jharkhand/sumit-kumar-gupta>
- John, J. S., Kabra, N., Jose, S. M., & S., G. (2018, October). MUDRA performance in Karnataka. *International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR)*, 5(4), 278-287.
- Lall, D. A. (2018, July). A study on critical analysis of Mudra Yojana in Uttarakhand. *International Journal of Social Science and Economic Research*, 03(07). Retrieved from https://ijsser.org/2018files/ijsser_03_196.pdf
- Mathew, J., & Kurian, R. (2017). India's policies on leveraging financial inclusion in the country. *The Journal of Developing Areas*, 51(4), 433-443.
- MUDRA. (2017). MSME Annual Report 2016-17. MUDRA.ORG.
- MUDRA. (2018). Annual Report 2017-18. MUDRA.ORG.
- Mudra.org. (2018). MUDRA offerings. Retrieved from www.mudra.org.in
- Rajak, D. K. (2017). Impact of Mudra loan on micro, small & medium enterprises. *International Research Journal of Management Sociology Humanities*, 8(9). Retrieved from https://www.academia.edu/37440869/IMPACT_OF_MUDRA_LOAN_ON_MICRO_SMALL_and_MEDIUM_ENTERPRISES
- Roy, A. K. (2016, January). Mudra Yojana- A strategic tool for small business financing. *International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies*, 4(1), 1-5. Retrieved from www.ijarcsms.com
- Ruhela, S., Kumar, K., & Prakash, D. (2017, May). MUDRA Bank: A paradigm shift in refinancing and regulating MFIs in India. *International Journal of Business Quantitative Economics and Applied Management Research*, 03(02). Retrieved from <http://ijbemr.com/wp-content/uploads/2017/06/MUDRA-BANK-A-PARADIGM-SHIFT-IN-REFINANCING11.pdf>
- Sharma, S., & Gupta, R. (2021). Impact of Pradhan Mantri Mudra Yojana on Indian banking sector. *International Journal of Multidisciplinary Educational Research*, 10(3), 95-101.
- SKOCH Group. (n.d.). SKOCH report card of MUDRA. Retrieved from inclusion.skoch.in
- Singh, D., Khamba, J., & Nanda, T. (2018, November). Problems and prospects of Indian MSMEs: A literature review. *International Journal of Business Excellence*, 15(02), 129-188. doi: <https://doi.org/10.1504/IJBEX.2018.091923>
- Singh, N. K., & Sneha. (2021). NPA is the indicator of performance of banks- A study of public banks and private banks. *Turkish Online Journal of Qualitative Enquiry*, 12(8), 7918-7937.
- Singhla, M. L. (2015). An evaluation of non-performing assets: A study of banking sector in India. *International Journal of Advance Research in Management and Social Sciences*, 4(6), 225-239.
- Tandon, D., Chaturvedi, A., & Vidyarthi, H. (2017). Non-performing assets and profitability of Indian banks: An econometric study. *International Journal of Business Competition and Growth*, 6(1), 60-76.
- Times of India. (2017). Banks to disburse Rs 1.80 lakh crore Mudra loans in FY 2017. Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/Business/India-Business/Banks-to-disburse-Rs-1-80-lakh-crore-Mudra-loans-in-FY-2017/articleshow/52871727.cms>
- Verma, T., & Nema, D. (2019). Performance evaluation of Mudra Bank (with special reference to state of Madhya Pradesh). *Business Today*.